

השפעות פילוסופיות ומדעיות על כתביו ההלכתיים של ר' חסדאי קרשקש וחוגו

ארי אקרמן*

מבוא

חשיבותו של ר' חסדאי קרשקש (1340-1410/1411 לערך; להלן: רח"ק) למסורת הפילוסופית היהודית היא רבה ומשמעותית. רח"ק הוכר בצדק כאחד הפילוסופים היהודים המעמיקים והחדשנים ביותר בימי הביניים וספרו אור השם נודע כאחת היצירות הפילוסופיות המעמיקות והחדשניות ביותר בתרבות היהודית.¹ גדולתו והשפעתו התרחבו כבר בימי חייו גם לתחום ההלכתי והוא נחשב בעיני בני דורו כאחד מתלמידי החכמים החשובים ביותר בספרד בעשורים האחרונים של המאה הארבע עשרה ושני העשורים הראשונים של המאה החמש עשרה.² רח"ק התחיל ככל הנראה את לימודיו עם סבו (שכונה כמותו חסדאי קרשקש) אשר עסק בכתיבת פסקים על מסכתות עבודה זרה וגיטין.³ הוא רכש את השכלתו התורנית בבית מדרשו של ר' נסים גירונדי (הר"ן)⁴ בברצלונה והפך לאחד מתלמידיו המובהקים, הן בתחום ההלכה והן בהגות פילוסופית.⁴

- * ברצוני להודות לפרופסורים זאב הרוי ובנימין בראון, ד"ר פנחס רוט ועורכי כתב העת "דיני ישראל" שעברו על המאמר והוסיפו הערות מועילות וחשובות.
- 1 ר' חסדאי קרשקש אור השם (תש"ן) (להלן: אור השם).
- 2 על רח"ק כתלמיד חכם ראו שמחה בונם אורבך "חידושי הלכה ואגדה במשנתו של ר' חסדאי קרשקש" בר אילן ג 186 (תשכ"ה); אביעזר רביצקי דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית 111-112 (תשמ"ח) (להלן: רביצקי "דרשת הפסח"); נתן אופיר הרב חסדאי קרשקש כפרשן פילוסופי למאמרי חז"ל 38-40 (דיסרטציה, האוניברסיטה העברית – הפקולטה למדעי הרוח, תשנ"ג) (להלן: נתן אופיר "הרב חסדאי קרשקש").
- 3 חיבורים אלו לא הגיעו לידינו, אבל הריב"ש מצטט מהם, וראו ר' יצחק בר ששת, שו"ת הריב"ש, סימן כה (מהדורת מכון ירושלים 33); שם, סימן קפו (215); שם, סימן שכב (430); שע (489).
- 4 זאב הרוי ר' חסדאי קרשקש: גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי 16-17 (2010); זאב הרוי "יחסו של ר' חסדאי קרשקש לר' נסים גירונדי" היספניה יודאיקה 10 צט-קיב (תשע"ד).

במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה הקים רח"ק בתי מדרש בברצלונה ובסרגוסה ועם תלמידיו נמנה ר' יוסף חביבא, מחשובי פרשני התלמוד בספרד במאה החמש עשרה.⁵ חכמים שונים נהגו להתייעץ עימו בשאלות הלכתיות.⁶ הוא בעצמו שאף לחבר קודקס הלכתי־משפטי שיקיף את כלל המסורת ההלכתית ויחליף את ספרו ההלכתי של הרמב"ם, המשנה תורה.⁷ לצערנו הרב לא נותר ולו ספר אחד מחיבוריו הספרותיים־הלכתיים של רח"ק, לא ספר פסיקה, פירוש לתלמוד או קבצים של תשובות הלכתיות.

אך על אף עובדה זו דומה כי ניתן בכל זאת לעמוד באופן חלקי על עולמו ההלכתי העשיר והחדשני של רח"ק, זאת בזכות ניתוח של שלושה פרגמנטים של דיונים קצרים בנושאים הלכתיים: ביקורת קצרה שחיבר על חלק ממאפייניו של ספר משנה תורה של הרמב"ם בהקדמה לאור השם שבה תיאר את גישתו החלופית לקודיפיקציה; דיון קצר על הלכות פסח בדרשת הפסח (הדרשה היחידה של רח"ק ששרדה); וכן תשובת תלמידו של רח"ק, יוסף אלכו, בעניין פסיקת רבו בשאלת "האישה הקטלנית".⁸

בשני מאמרים שראו אור לאחרונה דנתי במקור הראשון של רח"ק, תוך ניסיון להבין את הבסיס הפילוסופי לגישתו לקודיפיקציה.⁹ במאמר נוסף שטרם פורסם הצעתי ניתוח של דיונו ההלכתי של רח"ק בדרשת הפסח.¹⁰ במאמר הנוכחי אתמקד בתשובתו של אלכו ובחשיבותה להבנת גישתו ההלכתית של רח"ק בכלל והשפעת הפילוסופיה על כתיבתו ההלכתית בפרט.¹¹ תשובה זו עוסקת בעמדתו של רח"ק בשאלת האיסור להתחתן עם אישה ששני בעליה מתו. הספרות ההלכתית הבתר־תלמודית מכנה אישה זו "קטלנית", והאיסור שחל עליה להתחתן פעם נוספת מבוסס על החשש שגם בעלה השלישי ייפגע

5 נמוקי יוסף על מסכתות מגילה ופסחים, מהדורת משה בלוי, ניו יורק תש"ך, עמ' 1 (הקדמת המו"ל).

6 ראו לדוגמה ר' יצחק בר ששת, שו"ת הריב"ש, סימן שעב (מהדורת מכון ירושלים 495); שם, סימן שעד (502); שם, סימן שפ (523); שם, סימן שצה (588); שם, סימן תמו (665). ראו להלן ה"ש 8 ו-9.

7 אור השם, ראו לעיל ה"ש 1, בעמ' א-ט; רביצקי "דרשת הפסח", לעיל ה"ש 2, בעמ' 159-160; יהושע בוקסבוים "תשובות חכמי ספרד בדיון 'קטלנית'" מוריה עה-עט (1-2), ה-2 (תשל"ז) (להלן: בוקסבוים "קטלנית").

9 Ari Ackerman, *Hasdai Crescas on the Philosophical Foundation of Codification*, 37 AJS REVIEW 315-331 (2013); Ari Ackerman, *Hasdai Crescas and his Circle on the Infinite and Expanding Torah*, 11 JEWISH STUDIES INTERNET JOURNAL 17 (2012).

10 ארי אקרמן "טקסונומיה, מתודולוגיה וטכניקות פילוסופיות בכתביו ההלכתיים של ר' חסדאי קרשקש" ר' חסדאי קרשקש: פילוסוף ומנהיג (זאב הרוי ואסתי אייזנמן עורכים).

11 שירה וויס אומנם ניתחה כבר את תשובתו של אלכו, אך עיקר עיסוקה הוא בקשר בין התשובה לבין הגותו של אלכו והיא אינה מתייחסת לקשר עם הגותו של רח"ק, וראו Shira Weiss, *Free Choice in the Responsum of Joseph Albo: The Case of the Katlanit'*, 105 JQR 440-455 (2015) (להלן: שירה וויס "בחירה חופשית").

השפעות פילוסופיות ומדעיות על כתביו ההלכתיים של ר' חסדאי קרקש וחוגו 5

מנישואין עימה. נוסף על ניתוח התשובה האמורה ולהשלמת התמונה, אזכיר הקשרים נוספים שבהם משתקפת השפעת הפילוסופיה על פסיקתו של רח"ק ותלמידיו.

א. איסור להינשא לקטלנית

לפני שאבחן את פסיקת ר' חסדאי קרקש בקשר לאיסור על אלמנה משני בעלים להינשא שוב, אביא סקירה קצרה של הספרות ההלכתית בקשר לאיסור זה עד ימיו של רח"ק, זאת כדי שיהיה ניתן להעריך נכונה את חדשנות גישתו של רח"ק בנושא. אין מטרתי להקיף את הדיונים הרבים והמורכבים בקשר לאיסור זה המופיעים בתלמוד ובספרות ההלכתית הימיי-ביניימית, אלא לדון בהתפתחויות ובמחלוקות הרלוונטיות להבנת מסגרותיו ונימוקיו של רח"ק בעניין "אישה קטלנית".

התלמוד הבבלי עוסק בהיבטים שונים של איסור זה.¹² הדיון החשוב ביותר בהקשר זה מופיע במסכת יבמות סד ע"ב, שם מובאת מחלוקת אמוראית בעניין הדרך שאלמנה משני בעליה מסכנת את בעלה השלישי:

א"ל רב מרדכי לרב אשי: הכי אמר אבימי מהגרונאי משמיה דרב הונא: מעין גורם, ורב אשי אמר: מזל גורם. מאי בינייהו? איכא בינייהו דאירסה ומית, אי נמי דנפל מדיקלא ומית.

תרגום: אמר לו רב מרדכי לרב אשי: כך אמר אבימי מהגרונאי משמו של רב הונא: מעין¹³ גורם [למיתת בעליה של האישה (זאת אומרת, שהבעלים הראשונים נפטרו ממחלת מין מדבקת, ויש חשש שגם הבעל השלישי ימות בשל כך)]. ורב אשי אמר: מזל [של האישה] גרם [למיתת בעליה]. מה [ההבדל המעשי] ביניהם [בין שני ההסברים]? יש ביניהם [הבדל] כשאירסה ומת [לפני הנישואין]. גם כן [יש הבדל] כש[הבעל] נפל מדקל ומת.

האמוראים נחלקו ביניהם בשאלה מה גורם למות הבעל: האם הסיבה ביולוגית-רפואית (מעין) או אסטרולוגית (מזל)? ר' הונא התייחס לרחם אישה זו כנגוע. הוא סבר כי בעליה מתו לאחר מגע מיני ולכן האיסור איננו מתייחס לאישה שבעלה נפטר אחרי אירוסין אבל לפני נישואין ולפני מגע מיני. האיסור גם איננו מתייחס למקרה של מוות מתאונה, שבו אין סיבה לייחס את המיתה למחלה המועברת במגע מיני. בניגוד לכך, ר' אשי מייחס את המוות לגורלה ומזלה ה"רע" של האישה הנקבע על ידי מערכת השמים, וטוען כי האיסור חל אפילו במקרה שבעל מת לפני נישואין והמוות התרחש באופן מקרי.

12 על הספרות התלמודית והמדרשית בעניין האיסור הזה ראו, Mordechai A. Friedman, *Tamar, a Symbol of Life: The "Killer Wife" Superstition in the Bible and Jewish Tradition*, 15(1) AJS REVIEW 23 (1990) (להלן: פרידמן "תמר").

13 "מעין" היא לשון נקיה לרחם של האישה, המילה רומזת כאן למחלת מין.

הדיון באיסור "האישה הקטלנית" המשיך לעניין גם את חכמי ימי הביניים ובמיוחד את חכמי ספרד.¹⁴ הם אימצו כמעט ללא יוצא מן הכלל את תפיסת ר' אשי שהגורם למיתתם של בעלי ה"קטלנית" הוא מזלה של האישה.¹⁵ למרות אחידות דעים זו נחלקו בכל זאת חכמי ימי הביניים בשאלות אחרות הקשורות באיסור זה ועסקו במיוחד בשאלה עד כמה ניתן להקל באיסור.

העמדה המקלה ביותר מבין עמדותיהם של חכמי ימי הביניים הייתה עמדת הרמב"ם.¹⁶ במשנה תורה הוא קיבל את קיומו של איסור "האישה קטלנית" אבל סבר כי אם אישה זו התחתנה שוב, בני הזוג אינם חייבים להתגרש.¹⁷ ניסיונו לצמצם את איסור ה"קטלנית" בולט עוד יותר באחת מתשובותיו אשר דנה באיסור זה.¹⁸ הרמב"ם מצהיר שם כי "אין איסור בזה כלל"¹⁹ לאלמנה להתחתן שוב אחרי שמתו שני בעליה הראשונים וכי המעשה נחשב "מגונה" ("מכרוה") על ידי אנשים המושפעים מאמונות תפלות.²⁰ הרמב"ם יעץ לאלמנה משני בעליה הקודמים לקיים את טקס אירוסיה בצנעה, ובפני שני עדים, ולאחר מכן לפנות לבית דין הרבני כדי שיערוך את הנישואין וייתן לה את כתובתה.²¹ סביר להניח שעמדת הרמב"ם נבעה מתפיסתו הרציונלית, עמדה שמתנגדת לאמונות עממיות (וסברתו שמקור האיסור בתפיסות עממיות).²² אולם פסיקתו של הרמב"ם לא התקבלה בקרב חכמים אחרים, ומלבד ר' יצחק בן משה מווינה (האור זרוע), אף חכם

- 14 על הספרות ההלכתית הימ-ביניימית בעניין איסור "קטלנית" ראו אברהם גרוסמן **חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים** 475-494 (2001); אברהם גרוסמן "ממורשתה של יהדות ספרד: היחס אל האישה ה'קטלנית' בימי הביניים" **תרכיץ** (סדר) 531-561 (תשנ"ח) (להלן: גרוסמן "יהדות ספרד"); שלם יהלום "קבלה וחידוש בכתבי הרמב"ן ובמחקר: עיון בסוגיות ה'קטלנית' ו'צומת הגידין' קבלה 17 201-231 (תשס"ח).
- 15 אחד החכמים היחידים שהלכו בעקבות ר' הונא הוא ר' מנחם מאירי (בית הבחירה, מסכת יבמות, ירושלים, עמ' 235-236 תשכ"ב).
- 16 על עמדת הרמב"ם ראו פרידמן "תמר", לעיל ה"ש 12; גרוסמן "יהדות ספרד", לעיל ה"ש 14, בעמ' 534-537.
- 17 משנה תורה, איסורי ביאה, פרק כא, הלכה לא.
- 18 תשובות הרמב"ם ב, סימן ריח (מהדורת בלאו 384-388) (להלן: תשובות הרמב"ם).
- 19 שם, בעמ' 386.
- 20 על מינוח זה ומקורו במשפט האסלאמי ראו פרידמן "תמר", לעיל ה"ש 12, בעמ' 53, הערה 76.
- 21 עדות הרמב"ם על כך שהוא הלך בעקבות התקדים של ר' יצחק אלפסי (רי"ף) ושל ר' יוסף אבן מיגאש (תשובות הרמב"ם, לעיל ה"ש 18, בעמ' 387) אינה נראית לי אמינה, משום שבהתייחסות לסוגיית קטלנית בכתביהם אין אזכור של עמדה שהרמב"ם מייחס להם. על עמדתו של הרי"ף בסוגיה זו ראו אפרים אלימלך אורבך "שאלות ותשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים" **שנתון המשפט העברי** ב 48 (תשל"ה); על עמדת ר' יוסף אבן מיגאש ראו יוסף אבן מיגאש, ספר שאלות ותשובות רבינו יוסף הלוי אבן מיגאש, סי' קג.
- 22 גרוסמן "יהדות ספרד", לעיל ה"ש 14, בעמ' 536.

לא הלך בעקבות הרמב"ם בדחייה מוחלטת של איסור ה"קטלנית".²³ למרות הסתייגות זו, גישתו היותר מתונה במשנה תורה, המקבלת את נישואיה של ה"קטלנית" בדיעבד, אומצה על ידי פוסקים רבים כולל ר' אברהם מן ההר, הפרשן התלמודי מדרום צרפת, ושני עמיתיו של רח"ק, ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) ושמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ).²⁴ חכמים אחרים בימי הביניים נקטו עמדה מחמירה יותר כלפי ה"קטלנית", חכמים אלה התנגדו לפסיקה המקלה של הרמב"ם אשר קיבל את נישואי ה"קטלנית" בדיעבד, וסברו שכופים את הבעל השלישי לגרש את אשתו ה"קטלנית". גישה מחמירה זו הובעה על ידי ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש), אשר עבר לספרד מאשכנז והפך לפוסק החשוב ביותר בקסטיליה בתחילת המאה הארבע עשרה. הוא כתב: "ויראה שכופין אותו להוציא, דחמירא סכנתא מאיסורא, וכמו שמחויבין בית דין להפריש את האדם מן העבירה כך מחויבין להפרישו שלא יפשע בנפשו".²⁵ חכמי ספרד נוספים כמו ר' שלמה בן אדרת (רשב"א), ר' יום טוב אשבילי (ריטב"א) ור' יעקב, בנו של הרא"ש, התנגדו גם הם לפסיקה המקלה של הרמב"ם.²⁶

מכאן רואים שעד זמנו של הרח"ק החכם היחיד ששילב תפיסות פילוסופיות ושיקולים רציונליסטיים בתוך דיונו בסוגיית הקטלנית היה הרמב"ם, אך גישת הרמב"ם נדחתה על ידי רוב הפוסקים. גם רח"ק אינו מאמץ את גישת הרמב"ם (אף שאינו דוחה אותה במפורש), אולם הוא משלב בדבריו חומרים פילוסופיים-מדעיים אחרים בשאלת האיסור להתחתן עם הקטלנית.

ב. הבחנת רח"ק בין "משפט פרטי" ו"משפט כללי"

שאלת ה"קטלנית" קיבלה תשומת לב רבה לאחר פרעות קנ"א שבמהלכן נהרגו יהודים רבים בספרד. המנהיגות הרבנית המקומית נאלצה להתמודד עם מספר רב של אלמנות, שחלקן היו נשואות לבעלים שניים שנהרגו בפרעות. עלתה השאלה האם אישה כזו היא קטלנית, אף שבעלה השני נהרג על קידוש השם?

23 ר' יצחק בן משה, אור זרוע, כרך א, תרכ"ב, עמ' קג ע"א.
 24 אברהם מן ההר, פירוש רבנו אברהם מן ההר, יבמות קנב (משה בלוי עורך); ר' יצחק בן ששת, שו"ת הריב"ש, רמב (מהדורת מכון ירושלים 305); ר' שמעון בן צמח דוראן ספר התשב"ץ כב (יואל קטן עורך, תשס"ז). ככל הנראה גם הרמב"ן צידד בעמדה זו – על כך ראו בית יוסף, טור אבן העזר, ט; גרוסמן "יהדות ספרד", לעיל ה"ש 14, בעמ' 541, הערה 25.

25 פסקי הרא"ש, כתובות פרק ד, סימן ג.
 26 שו"ת הרשב"א, חלק ג, ססד (מהדורת מכון ירושלים 193-194); טור, אבן העזר, סימן ט; נימוקי יוסף, יבמות סד, ע"ב (עמודי הרי"ף כ, ע"ב).

חשובה לענייננו העמדה המקלה בוויכוח שהתעורר אז. הריב"ש, רח"ק ויוסף אלבו פסקו כי במקרה הזה ובמקרה שהבעל נפטר במגפה, האישה איננה נחשבת ל"קטלנית". ריב"ש הציע את הנימוק הבא להקלה במקרה שמיתת הבעל נגרמה על ידי מגפה:

עובדא טובא ידענא שנעשו בזה להקל, וחכמי הדור לא היו מוחים בידם. ונראה לי סמך להקל מההיא דתנן בפרק המקבל: המקבל שדה מחבירו ואכלה חגב או נשדפה, אם מכת מדינה היא מנכה לו מחכורו, ואם אינה מכת מדינה אינה מנכה מן חכורו.²⁷ אלמא אע"ג דאמרינן דמזליה דחוכר גרם ומשום הכי אינו מנכה לו מן חכירו כשאינה מכת מדינה, ואפילו היכי דאשתדוף כל שדותיו של מחכיר כדאיתא התם בגמרא,²⁸ אפילו הכי כשהיא מכת מדינה אין תולין במזלו. והכא נמי איכא למימר בקטלנית דקיימא לן טעם אסור משום דמזל גורם, דכיון שהוא מכת מדינה אין לומר דמזל גורם.²⁹

תרגום: אנחנו מכירים מקרים שהקלו בהם וחכמי הדור לא מחו. נראה לי שיש טעם להקל מהמשנה בפרק המקבל: "המקבל שדה מחבירו ואכלה ארבה או שנפלו הגרעינים כתוצאה מרוח סערה, אם לקו גם רוב השדות האחרים מסביב, מנכה לו מן חכורו [לפי הפסדו], ואם לא לקו רוב השדות האחרים מסביב אינו מנכה לו מן חכורו". רואים שאומרים שמזל החוכר גרם [להפסדו], ולכן אינו מנכה לו מן חכורו כשרוב השדות האחרים לא לקו, אפילו במקרה שנשדפו כל שדותיו של המחכיר כמו שמוכא שם בגמרא. אפילו כך כשרוב השדות האחרים מסביב לקו, אנחנו לא מייחסים [את הנזק] למזלו. וכך גם יש לומר כאן בקטלנית שקבענו שטעם האיסור משום שמזל גרם [למיתת הבעל], מפני שהוא מקרה כללי אין לומר שמזל [האישה] גרם [למיתת הבעל].

ריב"ש טוען שניתן להקל במקרה שבעל האישה נפטר בפרעות או במגפה. הוכחת ריב"ש היא דיון בתלמוד בשאלת האחריות האישית לנזק שנגרם לשדה. התלמוד מסיק ששוכר פטור במקרה שהנזק שנגרם הוא תוצאה מ"מכת מדינה", שכן ברור כי לא היה זה מזלו של השוכר שגרם לנזק. על רקע זה סבר ריב"ש שגם במקרה שהבעל נפטר במגפה המונית, לא ראוי לייחס את מיתתו למזלה "הרע" של האישה, ואין סיבה אפוא לאסור עליה להתחתן מחדש.³⁰

27 כבלי, בבא מציעא קה, ב.

28 שם, קו, א.

29 שו"ת הריב"ש, סימן רמג.

30 ר' שמעון בן צמח דורן, שו"ת התשב"ץ ג, יד, מביא את דבריו אלו של הריב"ש, ומוסיף בשמו נימוק דומה להתיר נישואי קטלנית במקרה שהבעל נהרג על קידוש השם: "אבל

ברומה לריב"ש, הקל גם רח"ק במקרה שמיתת הבעל נגרמה על ידי מגפה, מלחמה או בפרעות, וזאת משום שבמקרים אלו לא ניתן לייחס את מיתת הבעל למזלה של האישה. אך המינוח והבסיס הקונספטואלי של רח"ק שונים מאלו של ריב"ש. שני החכמים מגיעים לאותה מסקנה הלכתית בפסיקתם, אך בעוד הריב"ש מסתמך על מונחים תלמודיים, הרח"ק משתמש במונחים ומושגים הלקוחים מן האסטרולוגיה, כפי שיוסבר להלן.

עמדתו של רח"ק הגיעה אלינו דרך תשובתו של תלמידו, ר"י אלבו, שנדפסה לפני שנים אחדות מכתב יד.³¹ אלבו נשאל בעניין אישה שבעלה השני נהרג על קידוש השם בשנת קנ"א – האם חל עליה דין קטלנית, או שיש להתיר אותה להינשא לשלישי.³² אלבו פותח את תשובתו בהבחנה בין מיתה שנגרמה על ידי "משפט פרטי" לבין מיתה שנגרמה על ידי "משפט כללי":

נ"ל שאשה זו מותרת לינשא, דאע"ג דאמרינן נשאת לראשון ומת, לשני ומת לשלישי לא תינשא, אין כל מיתה במשמע, אלא המיתה שהיא מצד המשפט הפרטי, אבל המיתה שהיא מצד המשפט הכללי, בדבר או במלחמה – לא.

ודייקנא לה להאי מילתא מדאמרינן בגמרא: מאי טעמא? אמר ליה רב מרדכי לרב אשי: הכי אמר אבימי משמיה דרבא: מעיין גורם. ורב אשי |אמר: מזל גורם. ואמרינן: מאי ביניהו? דארסה ומית, אי נמי דנפיל מדקלא ומית. וכל הפוסקים פסקו כרב אשי דמזל גורם. ולפי זה ארסה ומת הרי היא כנשאת והיא בכלל גזרת משנתנו דלשלישי לא תינשא.

והשתא איכא למפרך עליה דרב אשי ממתניתין דתנן בפרק משוח מלחמה |מס' סוטה ה, ע"ב: "ומי האיך אשר ארס אשה ולא לקחה" |דברים כ 7, אחד המאירס אלמנה ואחד שומרת יבם", הרי שהמאירס אלמנה חוזר

הוא (=הריב"ש) התייר בכאן אשה שנתארסה ונהרג הארוס במיורקא, ונישאת בכאן ונהרג זה השני, והיה אומר ז"ל כי אין לומר בזו מזל גורם, אלא זכותו גרם שנהרג בקדושה".
 31 בוקסבוים "קטלנית", לעיל ה"ש 8, בעמ' ה-ז. ראו את ניתוח תשובתו של אלבו במחקרים הבאים גרוסמן "יהדות ספרד", לעיל ה"ש 14, בעמ' 544-545; ישראל תא-שמע "שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה" ספונות ג 110 (תשמ"ה) (להלן: תא-שמע "שיקולים פילוסופיים"). חיבור זה הודפס מחדש, ראו ישראל תא-שמע הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 92 (1996). ראו גם את מחקרה של שירה וויס "בחירה חופשית", לעיל ה"ש 11.

32 "דורשי אלקים היקרים, דייני ק"ק אשר בתרואי"ל, יחי לבככם לעד. בקשתם ממני להודיעכם דעתי על דבר אשה אחת שהיו לה ב' אנשים ומתו, והאחד מהם נהרג בואלינסייא בשעת הגזרה בשנת קנ"א לפרט היצירה, ובקשה להינשא לשלישי, וערערו אנשים מעירכם מאותה ששנינו נשאת לראשון ומת, לשני ומת, לשלישי לא תנשא". ויש מחלקים בין מיתה זו למיתה אחרת, ואמרתם שלא מצאתם לאחד מן המפרשים שחלק בין שום מיתה, אלא שכתבוהו סתם, ובקשתם להודיעכם דעתי בזה".

מעורכי מלחמה והכתוב צווח 'פן ימות במלחמה' (שם, 6) וגומר דמשמע דאם אירס אלמנה ולא חזר מעורכי המלחמה ומת במלחמה אחר שהוא מת בגזרה כוללת ולא בגזרה פרטית אינו בכלל גזרת משנתנו. והיינו דאמרינן בגמרא תרתי איכא ביניהו חדא דארסה ומת ובהא אשמעינן דאירוסין בכלל נשואין שנזכרו במשנה.

ועוד אמרו, דנפל מדקלא ומת, ובהא אשמעינן דהמיתה המקרית הפרטית בכלל גזרת משנתנו, ומינה דבמיתה המקרית הכללית כגון מת במלחמה, דליכא למימר בה מזל גורם ולא מעין גורם, שהרי החזרה מעורכי המלחמה מועלת בה, אינה בכלל גזרת משנתנו. וכך מיתת המגפה אינה בכלל גזרת משנתנו, שהרי כנוס הרגל מועיל בה, כמו שאמרו: דבר בעיר כנוס רגליך. ואם היתה גזרת פרטית לא היה כנוס הרגל מועיל כלל. ומן הטעם הזה הורו מורי הרב אבן חסדאי והרב רבי' יונה³³ ע"ה להתיר אשה שמת אחד מאנשיה במלחמה להנשא לג'.

ומכאן יש לדון שהנהרג על קדוש ה' בשעת הגזרה, שהיא מיתה נגזרת על הכלל ולא על הפרט במה שהוא פרטי כמת במלחמה, שאינו בכלל גזרת נשאת לראשון ומת לשני ומת לשלישי לא תנשא, משום דלא דמי לנפל מן דקלא ומת, שהיא מיתה פרטית, אלא במגפה שהיא מיתה נגזרת על כלל העיר או במלחמה שהיא מיתה או נצחון נגזר על כל עורכי המלחמה, ואין מעין גורם ולא מזל גורם.³⁴

33 גרוסמן משער שמדובר בר' יונה דיסמאיסטרי, ראש ישיבת מיורקה ממנהגי הקהילה החשובים בספרד סוף המאה הארבע-עשרה, וראו גרוסמן "יהדות ספרד", לעיל ה"ש 14, בעמ' 545, הערה 38.

34 בוקסבוים "קטלנית", לעיל ה"ש 8, בעמ' 1-ו. תרגום: נראה לי שאישה זה מותרת להינשא שאע"פ שאמרו "נישאת לראשון ומת [בעלה, ונישאת שוב] [לבעל] שני, ומת [בעלה השני], [ונישאת שוב] [לבעלה] השלישי, לא תנשא", הכוונה אינה לכל מיתה אלא מיתה מצד המשפט הפרטי. אבל מיתה שהיא מצד מהמשפט הכללי [כמו מיתה מצד] דבר או במלחמה לא [חל האיסור]. הדבר הזה נלמד ממה שנאמר בגמרא: "מה הטעם? אמר לו רב מרדכי לרב אשי: כך אמר אבימי מהגרונאי משמו של רב הונא: מעין גורם [למיתת בעליה של האישה], ורבי אשי אמר: מזל [של האישה] גרם [למיתת בעליה]. מה [ההבדל המעשי] ביניהם? יש ביניהם [הבדל] כשאירסה ומת [לפני הנישואין]. גם כן [יש הבדל] כש[הבעל] נפל מדקלא ומת". וכל הפוסקים פסקו כרב אשי דמזל גורם [למיתת בעל]. ולפי זה אירסה ומת הרי היא כנישאת, והיא בכלל גזרת משנתנו שלא תינשא. עכשיו ניתן לשאול על דברי ר' אשי מהמשנה בפרק "משוח מלחמה" (מסכת סוטה ח, ב): "ומי האיש אשר ארס אשה ולא לקחה" (דברים כ 7). אחד המאוס אלמנה ואחד המאוס מישהי שנפלה לפני לייבום". הרי שהמאוס אלמנה חוזר ממלחמה והפסוק צווח "פן ימות במלחמה" (שם, 6). משמע שאם אירס אלמנה ולא חזר מהמלחמה ומת במלחמה, לאחר שהוא מת בגזרה כוללת ולא בגזרה פרטית הוא אינו בכלל

אלבו טוען שקיימות שלוש חריגות לאיסור "קטלנית" – מקרים שבהם הבעל מת במלחמה, במגפה וכן "הנהרג על קדוש ה' בשעת הגזרה". הפסיקה המקלה מתבססת על בחינת הסיבה האסטרולוגית של מקרים אלו. הוא סובר ששלושת מקרים אלו אינם נכללים באיסור של המשנה משום שהסיבה האסטרולוגית שקובעת את התוצאה במקרים אלו אינה מזלה של האישה. כשהבעל נפטר במלחמה, במגפה ו"הנהרג על קדוש ה' בשעת הגזרה", המיתה נגרמה על ידי "משפט [אסטרולוגי] כללי", והאיסור כולל רק מיתות שהן תוצאה מ"משפט פרטי" של האישה, בדומה למקרה של נפילה מעץ או מוות טבעי. חוקרים שבחנו את הבסיס הפילוסופי של תשובת אלבו, וניסו להבין את הרציונל של ההקלות של רח"ק, נטו לפרש את ההבחנה שלו בין "משפט כללי" לבין "משפט פרטי" על רקע תורת הגמול, תפיסת ההשגחה ותורת הרצון של אלבו.³⁵ אך לטענתי יש להבין סוגיות אלו על רקע העובדה שרח"ק משתמש במונחים ובמושגים הלקוחים מן המסורת האסטרולוגית. בעברית הימני-ביניימית קיבל המינוח "משפט" משמעות אסטרולוגית, כפי שמסביר שלמה סלע אשר חקר את התפתחות מילה זו. סלע טוען כי: "במאה ה"ב הוספה משמעות אסטרולוגית למילים אלו בצורה טכנית ומדויקת. בתקופה זו החלו להתייחס במילים 'משפט' בעברית ו-'iudicia' בלטינית לתופעות שונות של השפעה אסטרולוגית ובנוסף לכך לחוקים שונים שבהם אסטרולוג יכול היה לזהות השפעה זו".³⁶ סלע גורס לפיכך ש"משפט" מתייחס לדרך שבה הכוכבים משפיעים על התנהגות בני אדם, ומסיבה זו נראה לי שההבחנה בין שני סוגי המשפטים בתשובתו של אלבו מתייחסת להבדל בין שני ענפים של אסטרולוגיה. בעוד "משפט כללי" מציין

גזירת משנתנו. הרי זה מה שנאמר בגמרא: שני דברים י"ש ביניהם: כשאירסה ומת ולפני הנישואין וכשהבעל נפל מדקל ומת", ומזה משמע שאירוסין הוא בכלל נישואין המוזכר במשנה. ועוד אמרו: "שנפל מדקל ומת", ומזה לומדים שהמיתה המקרית הפרטית בכלל גזרת משנתנו, ולומדים ממנה שמיתה המקרית הכללית כמו מת במלחמה – שאין לומר בקשר אליה מזל גורם ולא מעין גורם, שהרי החזרה ממערכת המלחמה מועלת בה – אינה בכלל גזרת משנתנו. וכן מיתה המגפה אינה בכלל גזרת משנתנו, שהרי להשאיר בבית מועיל בה, כמו שאמרו: "דבר בעיר תישאר בביתך [כדי שלא תדבק בה]". ואם הייתה גזרה פרטית לא היה הישארות בבית מועילה כלל. ומן הטעם הזה הורו מורי הרב אבן חסדאי והרב רבי יונה ע"ה להתיר אישה שמת אחד מבעליה במלחמה להינשא לשלישית.

ומכאן יש לדון שהנהרג על קידוש השם בשעת הגזרה, שהיא מיתה נגזרת על הכלל ולא על הפרט במה שהוא פרטי כמת במלחמה, שאינו בכלל גזרת נישואין לראשון ומת לשני ומת לשלישי לא תינשא, משום דלא דומה לנפל מן דקל ומת, שהיא מיתה פרטית, אלא למגפה שהיא מיתה נגזרת על כלל העיר או במלחמה שהיא מיתה או ניצחון נגזר על כל עורכי המלחמה, ואין מעין גורם ולא מזל גורם.

ראו לעיל ה"ש 31. 35

אסטרוולוגיה אוניברסלית או כללית הבוחנת את השפעת הגורמים האסטרוולוגיים על קבוצות ואירועים המוניים כמו מלחמה ומגפה, הרי "משפט פרטי" מציין אסטרוולוגיה פרטית (המכונה בימי הביניים "מולדות") הבוחנת את השפעת הכוכבים על אדם פרטי על בסיס ההורוסקופ בשעת ובמקום לידתו.

ההבחנה בין שני ענפי מדע האסטרוולוגיה הוצגה כבר בניסוח המוכר של תלמי, בהקדמה לחלק השני של ספרו טטרביבלוס:³⁷

הניבויים (האסטרוולוגיים) הנעשים בעזרת האסטרונומיה מתחלקים לשתי חטיבות גדולות ומרכזיות: החטיבה האחת חובקת עולם ומלואו, עוסקת בעמים, בארצות ובמדינות, והיא המכונה 'אוניברסלית'; החטיבה האחרת ספציפית יותר, נוגעת לאדם הפרטי, והיא המכונה 'מולדות'.³⁸

הבחנתו של תלמי נעשתה נפוצה בקרב פילוסופים יהודים בימי הביניים, ורח"ק משתמש בה לצורך הלכתי.

הגישה ההלכתית של רח"ק המוזכרת בתשובתו של אלבו נשענת על מסורת אסטרוולוגית בעניין נוסף. קרשקש אינו נשען רק על מינוח אסטרוולוגי, אלא מתבסס גם על כלל אסטרוולוגי ידוע שבמקרה של התנגשות בין מזל הפרטי לבין מזל הכללי, האחרון גובר. לכן קרשקש סבר שבמקרה שהבעל נפטר בשל מגפה או בפרעות ובמלחמה אשתו אינה נחשבת לקטלנית, כי גורלו לא נקבע על ידי ההורוסקופ האישי שלו או של אשתו (משפטם הפרטי) אלא על ידי המשפט האסטרוולוגי הכללי והאישה אינה מהווה סכנה לבעל השלישי. בזיהוי מקורותיו של רח"ק לתפיסה כי המשפט הכללי גובר על המשפט הפרטי ראוי לפנות שוב לספרו של תלמי (בפסקה שבאה מייד אחרי הפסקה המצוטטת לעיל):

אנו סבורים שראוי יותר להתחיל בחטיבה האחת (האוניברסלית), כיוון שמטבע הדברים מבטלים הכללים בדרך כלל את הפרטים. ומפני שטבע חלש מוותר עבור היותר חזק, והפרט נופל תמיד תחת הכלל. כל מי שבוחן את המצבים של אדם הפרטי חייב קודם כל להבין את המצב הכללי.³⁹

37 תלמי היה האסטרונום החשוב ביותר בעולם הפרה מודרני. הוא פעל במאה השנייה ותפיסתו האסטרונומיות הובעו בספרו האלמגסט. כמו כן הוא דן בנושאים אסטרוולוגיים בספרו טטרביבלוס.

38 Frank Egleston Robbins, Ptolemy: Tetrabiblos 117-119 (1980). תרגום הפסקה מופיע אצל שלמה סלע אסטרוולוגיה ופרשנות המקרא בהגותו של אברהם אבן עזרא 63 (תש"ס).

39 ש.ס.

השפעות פילוסופיות ומדעיות על כתביו ההלכתיים של ר' חסדאי קרשקש וחוגו 13

עיקרון זה, שבו המשפט האסטרוולוגי הכללי גובר על המשפט האסטרוולוגי הפרטי, מופיע גם בטקסטים אסטרוולוגיים יהודיים בימי הביניים, כמו ספר המולדות של אברהם אבן עזרא:

כל משכיל בחכמת משפטי המזלות ואיננו יודע מהחכמה העליונה יש פעמים שיהיו דיניו כזבים, בעבר שלא נשמר מהדברים הראוים להשמר מהם. וכלל אומר, כי דיני הכללים יבטלו הפרטים, והנה אזכיר מהם שמונה דרכים. [...]

והדרך הג': הכלל הבא מהמחברת הגדולה על כל מדינה ומדינה. והנה אם בכח המחברת חרב על מדינה ידועה, אעפ"י שיש בנולדים בה אנשים רבים שאין במולדם שימותו בחרב, בבא פקודת המדינה יהרגו כולם. והדרך הד': מפאת תקופת העולם. אם בא מכלל התקופה חולי שיקרה למדינה ידועה, אעפ"י שאין במולד אדם שיחלה באותה שנה, יקרנו אתו החלי, כי הפרט לא יבטל הכלל.⁴⁰

על פי מקור זה, מבטלים חוקי האסטרוולוגיה הכללית את חוקי האסטרוולוגיה הפרטית, וכלל זה נותן את הבסיס למסקנתו ההלכתית של רח"ק. הוא טוען כי במקרה שהבעל נפטר באירוע כמו מלחמה או מגפה שמעורבים בו המונים, הרי מיתתו לא נקבעה על ידי מזל רעייתו, משום שהמשפט הכללי אשר קובע את תוצאת האירוע של כל המשתתפים גובר על משפטה הפרטי של האישה.

ג. בחירה חופשית, מזל האדם ואיסור קטלנית

אחרי שאלבו הזכיר את התפיסה המקלה של רח"ק במקרה שמיתת הבעל נגרמה על ידי המשפט האסטרוולוגי הכללי הוא מביא פסיקה מקלה נוספת של רח"ק בעניין ה"קטלנית":⁴¹

SHLOMO SELA, ABRAHAM IBN EZRA ON NATIVITIES AND CONTINUOUS HOROSCOPY 84-86 40 (2013).

41 שירה וויס מציעה שאולי יש לייחס לרח"ק את המסקנה ההלכתית שבמקרה שהבעל נפטר על קידוש השם האישה יכולה להתחתן שוב. וויס גורסת שהיה זה אלבו ולא קרשקש, שהציע הנימוק שבמקרה שהבעל נפטר כתוצאה מבחירה שלו היא יכולה להתחתן שוב כי אקט שנעשה בבחירה חופשית אינו נקבע על ידי השפעה אסטרוולוגית (וויס "בחירה חופשית", לעיל ה"ש 11, בעמ' 173). אך טיעון זה נראה בעייתי, בעיקר מפני שרח"ק עצמו מזכיר בספרו אור השם את הרעיון שהשפעה אסטרוולוגית איננה נוגעת לאקט שנעשה בבחירה חופשית (ראו להלן ה"ש 51) ולכן אין סיבה לייחס סיבה זו לתלמיד (אלבו) ולא לרבו (רח"ק).

ועוד היה אומר מורי הרב אבן חסדאי ע"ה, דאין צ"ל [צריך לומר] הנהרג בשעת הגזרה, שהיא מיתה נגזרת על הכלל, שאשתו מותרת להנשא לשלישי, אלא אפילו הנהרג מיתה פרטית על קדוש ה' מותרת להנשא לג'. ודייק לה מדאמרינן נפל מדקלא ומת, ולא אמרו עלה לגג והפיל עצמו ומת, כי המת בבחירה אינו בכלל מזל גורם ולא מעין גורם, כי הבחירה תלויה ביד האדם, וזה שרש תורתנו [...] ועוד אמר מורי ז"ל, כי ח"ו שנאמר על הנהרגים בקדוש ה' שהם מתים מצד המזל או המעיין. אבל בזה לא ראיתי להורות הלכה למעשה. ואולם לענין מה שבאתה השאלה שהוא הנהרג בשעת הגזרות, אין לספק שהוא מותר. וכן ראיתי שהורה הוא ז"ל הלכה למעשה.⁴²

קרקשקש מציע לפיכך חריגה נוספת לאיסור "קטלנית". גם במקרה שהבעל מת על קידוש השם אינדיבידואלי, ורק הוא זה שעומד בניסיון ונדרש לבחור בין המרת דת לבין מסירת נפשו, מותר לאישה להינשא פעם שלישית. רח"ק טוען שהבעל "הנהרג מיתה פרטית על קידוש השם" בחר למות, וכיוצא בכך השפעות אסטרולוגיות אינן חלות על מעשים שנעשו בבחירה חופשית, ולכן לא ניתן לייחס את מיתת הבעל למזלה של אשתו.

גם בהיבט הזה נסמך רח"ק על המסורת האסטרולוגית. הוגים ומדענים טענו בעת העתיקה ובימי הביניים שההשפעה האסטרולוגית איננה חלה על מעשי בני אדם שנעשו בבחירה חופשית. הרמב"ם, לדוגמה, משתמש ברעיון זה בפולמוס על פטליזם אסטרולוגי.⁴³ הרלב"ג הביע גם הוא את העמדה שהכוכבים אינם קובעים מעשי בני אדם שנעשו על ידי בחירה חופשית.⁴⁴ חשובה מכול היא העובדה שרח"ק עצמו הביע בספרו הפילוסופי "אור השם" טיעון זה. בדיון בשאלה "אם יש לתנועות הגרמים השמימיים מבוא והנהגה במשפט האדם" קבע קרקשקש: "שעם היותם פועלים ומכינים החומר, אינם פועלים בהכרח. ובלבד באדם הוא בעל שכל ובחירה".⁴⁵ עמדתו הפילוסופית של רח"ק בשאלת השפעת הכוכבים היא שהכוכבים אינם קובעים מעשי בני אדם חופשיים, עמדה המהווה שיקול משמעותי בדיון ההלכתי בשאלה הקשורה לאיסור "קטלנית".

42 בוקסבוים "קטלנית", לעיל ה"ש 8, בעמ' ז.

43 משנה תורה, ה' תשובה, פרק ה. הלכה ה. על ביקורת הרמב"ם על אסטרולוגיה ראו Tzvi Langerman, *Maimonides' Repudiation of Astrology*, 2 *MAIMONIDEAN STUDIES* 123-158 (1992); Gad Freudenthal, *Maimonides' Stance on Astrology in Context: Cosmology, Physics, Medicine and Providence*, in *MOSES MAIMONIDES: PHYSICIAN, SCIENTIST AND PHILOSOPHER* 77-90 (Fred Rosner and Samuel Kottke eds., 1993)

44 רלב"ג, מלחמות השם מאמר ב, פרק ב.

45 רח"ק אור השם, לעיל ה"ש 1, מאמר ד, פרק ד.

ד. תשובתו של ר' יצחק בן שמואל בן שאלתיאל ודרשתו של ר' זרחיה הלוי סלדין

טענתי היא כי העירוב בין הלכה לבין פילוסופיה במקורות אלה אינו חריג מבחינת הכתיבה ההלכתית של רח"ק ובני חוגו.⁴⁶ אף שלא נוצרה (או לא שרדה) ספרות הלכתית ענפה ומשמעותית מרח"ק וחוגו,⁴⁷ קיימות דוגמאות נוספות המעידות על כך שרח"ק וחלק מתלמידיו – במיוחד ר' זרחיה הלוי סלדין ור' יצחק בן שמואל בן שאלתיאל – השתמשו בשיטות, מינוחים ומושגים הנשאלים מפילוסופיה, מדע ולוגיקה עתיקים וימי-ביניים בטיפולם בשאלות הלכתיות.⁴⁸ אביא שלוש דוגמאות כדי לאשש את הטעון.

רח"ק דן בהלכות פסח בדרשת הפסח, דרשתו היחידה ששרדה.⁴⁹ הדרשה מכילה חלק פילוסופי ארוך אשר דן בנושאים כמו אמונה וחירות הרצון האנושי וחלק הלכתי קצר אשר עוסק בעיקר בטקסונומיה של מצוות הקשורות לפסח.⁵⁰ הוא מתחיל בחלוקה של מצוות הקשורות לפסח לשתי קטגוריות: מצוות הקשורות לחגים בכלל ולמצוות הקשורות לפסח בפרט. לאחר מכן הוא מונה שתי מצוות בקטגוריה של מצוות הקשורות לחגים בכלל: איסור מלאכה בחג והמצווה לשמוח בחג. הוא ממשיך את הטקסונומיה של הלכות הפסח בחלוקה נוספת ומציין שתי תת-קטגוריות בקטגוריה של מצוות הקשורות לחג פסח: מצוות התקפות רק בזמן בית המקדש ומצוות התקפות תמיד. לאחר מכן הוא

46 על חוגו של רח"ק ראו אביעזר רביצקי על דעת המקום: מחקרים בהגות היהודית ובתולדותיה 140-141 (1991); דב שוררין "לחקר החוגים הפילוסופיים בספרד ובפרובאנס לפני הגירוש" פעמים 7 49 (תשנ"ב); נתן אופיר "הרב חסדאי קרשקש", לעיל ה"ש 2, בעמ' 323-349.

47 היוצא מן הכלל היחיד הוא כתביו של ר' יוסף חביבא, שדורשים מחקר נפרד לברוק את שאלות היחס בין הלכה ופילוסופיה אצלם.

48 ראוי לציין שנראה כי אין השפעה רבה של מונחים ומושגים פילוסופיים בכתבי ההלכה הענפה של ר' יוסף חביבא (נימוקי יוסף). הוא היה התלמיד החשוב ביותר של רח"ק מבחינת המסורת ההלכתית ואף שדרשותיו מעידות על השפעה של פילוסופיה של רבו, לא נראה שהוא הלך בעקבות קרשקש מבחינה הפתיחות לשילוב בין פילוסופיה לבין כתיבה הלכתית (רביצקי "דרשת הפסח", לעיל ה"ש 2, בעמ' 28-29; ישראל תא-שמע הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: חלק שני: 1200-1400 91 (2000)). אומנם מצאתי אפשרות אחת של השפעה של מינוח פילוסופי בספרות ההלכתית שלו. הוא משתמש רבות במינוח "תועלות" בפירושו לספר ההלכות של הר"ף (תא-שמע, שם). בדיונו בסוגיות תלמודיות, חביבא מתייחס ל"תועלות" שאפשר להפיק מהן. המינוח הזה נלקח מפירושים פילוסופיים לתורה של הוגים דרום צרפתיים במאות הי"ג והי"ד, כמו רלב"ג ור' יצחק יהושע בן עמנואל די לאטש (ראו יחיאל צייטקין "דרך, אשר דרכו בו אבותינו, הישרה" (יצחק די לאטש): חקר 'תועלות' סיפורי המקרא בפרשנות הפרובנסאלית, מקורו ומאפייניו" מדעי היהדות 49 103-130 (תשע"ג)).

49 לניתוח מפורט יותר של הטקסט הזה ראו את מאמרי המצוין לעיל בה"ש 10.

50 רביצקי "דרשת הפסח", לעיל ה"ש 2, בעמ' 159-164.

מזהיר שהוא מעוניין רק במצוות הקשורות בחג פסח התקפות תמיד ומונה חמש מצוות בקטגוריה הזו. כתיבתו של רח"ק מעידה היטב על מרכזיות החלוקות הדיכוטומיות, שכן מלבד החלוקה האחרונה, משתמש רח"ק רק בחלוקות בינאריות: בין מצוות הקשורות לחגים בכלל לבין מצוות הקשורות לחג מסוים; בין מצוות הקשורות לפסח, כשבת המקדש קיים, לבין מצוות הקשורות לפסח שתקפות תמיד; בין מצוות עשה הקשורות לפסח ותקפות תמיד לבין איסורים הקשורים לחג הפסח ותקפים גם הם תמיד.

בסיימו את המיון הראשוני של מצוות הקשורות לפסח מתמקד רח"ק במצווה אחת: ביעור חמץ.⁵¹ בחלק זה של דרשתו מעוניין רח"ק בעיקר בהגדרת המצווה והוא מציג לה שתי הגדרות, אחת המתייחסת למצווה מדאורייתא, והשנייה המתייחסת למצווה מדרבנן. בהמשך מפרק רח"ק כל הגדרה לחלקיה הבסיסיים, ומצדיק את הצורך במרכיבי ההגדרה. הוא טוען שכל חלק חשוב וחיוני משום שהוא מבסס עיקרון הלכתי שיוצר הלכות פרטניות בקשר למצווה. לכן, אפילו לאחר התמקדותו במצווה אחת, ממשיך רח"ק לפתח את הטקסונומיה של הלכות פסח על ידי שימוש בהגדרות כדי ליצור קטגוריות נוספות. כל מרכיב של ההגדרה מתפקד כקטגוריה נפרדת שבתוכה ניתן למיין הלכות שונות הקשורות למצווה.

בחלק ההלכתי של הדרשה שואב רח"ק מהפילוסופיה ומהלוגיקה בשני עניינים. ראשית, סדרה של חלוקות דיכוטומיות כחלק מטקסונומיה היא טכניקה פילוסופית עתיקה. שורשיה בפרק השני של איסאגוז (Isagoge) של פורפרי.⁵² פורפרי מציין שם סדרה של חלוקות, מן הכללי ביותר למפורט ביותר, כדי להגיע להגדרה של בן אדם. חלוקות אלו כונו *arbor porphyriana* (העץ של פורפרי), טכניקה שככל הנראה אינה מופיעה אצל הפוסקים ובעלי ההלכה קודם לרח"ק.⁵³ שנית, על ידי פירוק ההגדרה למרכיבים בסיסיים וההצדקה של הצורך בכל מרכיב, משתמש רח"ק בטכניקה פילוסופית שמופיעה גם בספרו הפילוסופי. הוא השתמש בה בדיונו על נבואה וחיי נצח, וגם תלמידיו ופילוסופים אחרים שקדמו לו השתמשו בה.⁵⁴ למיטב ידיעתי טכניקה זו כמעט שאינה

51 שם, בעמ' 161-164.

52 פורפרי הוא פילוסוף יווני שפעל במאה השלישית לסה"נ, מי שהיה תלמיד המובהק של פלוטינוס. ספרו המשפיע ביותר היה "איסאגוז", שדן בקטגוריות של אריסטו, חיבור שהפך לספר יסוד בלוגיקה בימי הביניים.

53 בשימוש של חלוקות דיכוטומיות הדומות לעץ של פורפרי בספרות נוצרית משפטית ראו Andrea Errera, *The Role of Logic in the Legal Science of the Glossators and Commentators, in THE JURISTS' PHILOSOPHY OF LAW FROM ROME TO THE SEVENTEENTH CENTURY* 93 (Andrea Padovani and Peter Stein eds., 2007).

54 ראו קרשקש אור השם פג-פגד, שיח-שיט (תש"ן); ארי אקרמן דרשות של ר' זרחיה הלוי סלדין 127-123 (2012) (להלן: אקרמן דרשות). לא ברור לי מקורה של הטכניקה הפילוסופית הזאת אף שכנראה אין היא המצאה של רח"ק. היא מופיעה אצל דוד אבן

מופיעה קודם לכן בספרות ההלכתית.⁵⁵

התקסט השני שאתייחס אליו הוא תשובת עמיתו של רח"ק, ר' יצחק בן שמואל בן שאלתיאל, אשר שיתף פעולה עם קרשקש בעניינים הלכתיים, והיה חותנו של הריב"ש.⁵⁶ באחת מתשובותיו הוא מתמודד עם שאלה הלכתית טכנית: "אם מותר לתפור ספר תורה באותם מיתרים הנעשים מבני מעיים גדודיין] שמשמשים בהם להכנת כלי ניגון?".⁵⁷ יצחק בן שמואל מסיק שאין להשתמש במיתרים אלו, ומביא תשובת גאון כהוכחה לעמדתו.⁵⁸ התשובה חוברת בעברית ונכתב בה כי חוט לקשירת ספר תורה חייב להיעשות מ"גידין" ש'הם נקראים עק"ב בערבית].⁵⁹ כדי להבהיר את משמעותו של המינוח הערבי הוא מביא קטע קצר מספר "הכולל", שהוא תרגום לעברית של ספר "הקנון של הרפואה" של הפילוסוף המוסלמי אבן סינא.⁵⁹ יצחק בן שמואל מביין שציטוט מספר פילוסופי-מדעי כאסמכתא בתוך תשובה הלכתית יעורר התנגדות, ולכן הוא מוסיף: "שמא תצחק עלי בהביא לסיוע דבריך" סינא, ותאמר דברי תורה מדברי הבאי [לא] ילפינין". יצחק בן שמואל מפגין כאן רגישות רבה לחדשנות הטמונה בהכנסת חומר פילוסופי לדיון הלכתי, ובכל זאת איננו נרתע מלשלב חומרים פילוסופיים-מדעיים בתשובתו.⁶⁰

כפי שהראיתי במקום אחר, דוגמה שלישית של שילוב מרכיבים פילוסופיים במסגרת הלכתית היא דרשה של ר' זרחיה הלוי סלדין, תלמידו של רח"ק.⁶¹ זרחיה ירש את כסאו של רח"ק כמנהיג הרבני של הקהילות היהודיות בממלכת אראגון לאחר פטירת רבו בשנת 1410 או 1411. בדרשה אחת הוא מתמודד עם השאלה: "האם הפועל הנעשה באמצעות

- כילה שפעל בפורטוגל במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה (ראו אבירם רביצקי לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית 92-93 [תש"ע] (להלן: רביצקי לוגיקה).
- 55 הדוגמה היחידה שמצאתי בספרות הלכתית שקדמה לרח"ק ושדומה לו בעניין זה היא הגדרת שותפות על ידי ר' שמואל בן חפני גאון בספר השותפות (ראו ירחמיאל ברודי צוהר לספרות הגאונים 171 [1998]). סביר להניח שספרו של ר' שמואל בן חפני גאון, שלא תורגם לעברית, לא השפיע ישירות על רח"ק. אני רוצה להודות ליעקב גלינסקי שהפנה את תשומת לבי למקור הזה.
- 56 על ר' יצחק בן שמואל בן שאלתיאל כחבר בחוגו של רח"ק ראו נתן אופיר "הרב חסדאי קרשקש", לעיל ה"ש 2, בעמ' 334-335.
- 57 שו"ת הריב"ש החדשות, סימן יז.
- 58 אוצר הגאונים, מגילה תענית, ראש השנה 24 (בנימין מנשה לויין עורך, תרצ"ב).
- 59 הקטע מופיע בתרגומו של יוסף בן יהושע לורקי. ראו כ"י פריס מס' 1149 יז ע"א.
- 60 התשובה הזו (כמו התשובה של אלבו) משלבת תפיסות מדעיות בדיון ההלכתי. חשוב לציין שבניי הביניים מדע ופילוסופיה היו נחשבים לענף אחד, ולכן המקורות ההלכתיים האלו מהווים דוגמאות של השפעה פילוסופית על הפסיקה ההלכתית של רח"ק ותלמידיו.
- 61 אקרמן דרשות, לעיל ה"ש 54, בעמ' 128-134. ראו דיוני בטקסט Ari Akerman, *Zerahia Halevi Saladin and Thomas Aquinas on Vows*, 19 THE JOURNAL OF JEWISH THOUGHT AND PHILOSOPHY 47-71 (2011) (להלן: אקרמן זרחיה ואקווינס).

נדר וקבלה משובח יותר ויקנה לבעליו זכות יותר מאשר יקנה אותו הפועל עצמו אם יעשה מבלי נדר וקבלה? או העניין בהפך".⁶² שאלת כדאיות של נדרים נבחנה רבות על ידי חכמים כבר מזמן התלמוד ועד ימיו של רח"ק, ולכן גם זרחה מתייחס להיבטים שונים של דיונים רבניים אלו בעיסוקו בסוגיה זאת. אך כאשר הוא דן בשאלת כדאיות נדרים, משתמש זרחה גם במקורות פילוסופיים, ובמיוחד מקורות פילוסופיים נוצריים. השפעת פילוסופים סכולסטיים על דיוניו של זרחה ניכרת גם בצורת הדרשה וגם בתוכנה. ספרשטיין ציין שזרחה עיצב את דיונו בצורה של שאלה במחלוקת (*quaestio disputata*) סכולסטית שמחייבת הצגת שאלה, טיעונים בעד שתי תשובות שונות והכרעת העניין.⁶³ בדומה לצורה הסכולסטית מציג זרחה טיעונים בעד העמדה החיובית (שראוי לנדר נדרים), טיעונים בעד העמדה השלילית (שראוי להימנע מלנדר נדר) ולבסוף מציג את עמדתו בנושא. זרחה גם משתמש במונחים פילוסופיים טכניים שכנראה מקורם בשאלה במחלוקת (*quaestio disputata*) במסורת הסכולסטית הנוצרית, כמו "דרוש" (*quaestio*) ו"פסק דין הדרוש" (*determinatio*).⁶⁴ אולם המחויבות של זרחה לפילוסופיה הנוצרית איננה מצטמצמת רק לצורת הדרשה אלא גם נוגעת לתוכנה. במקום זה נשען זרחה על ה-*quaestio* של תומס אקווינס בספרו סיכום התיאולוגיה (*Summa Theologica*), שם הוא דן בשאלה זהה.⁶⁵ אכן, בטיעונים רבים בעד ונגד נדירת נדר ובניסוח שאלת הדרוש (*quaestio*) שואב זרחה מרכיבים שונים מטיפולו של תומס אקווינס (בלי להכריז על חובתו לפילוסוף הנוצרי).⁶⁶

מחקרים רבים הוקדשו לעמידה על ההיקף והאופי של השימוש של חכמי הלכה ימי-ביניים בכתביהם ההלכתיים במסורת הפילוסופית והמדעית. מרבית מחקרים אלו הוקדשו לכתבתם ההלכתית של הרמב"ם ושל חכמי דרום צרפת.⁶⁷ מלבד מחקרו החלוצי

- 62 אקרמן דרשות, לעיל ה"ש 54, בעמ' 128.
- 63 MARC SAPERSTEIN, YOUR VOICE LIKE A RAM'S HORN: THEMES AND TEXTS IN TRADITIONAL JEWISH PREACHING 183 (1996).
- 64 אקרמן דרשות, לעיל ה"ש 54, בעמ' 128, 132.
- 65 *Summa Theologica*, II^a-IIae q. 88 a. 6.
- 66 אקרמן זרחה ואקווינס, לעיל ה"ש 61, בעמ' 47-71.
- 67 ספרות מחקרית ענפה נכתבה על שילוב של חומרים פילוסופיים בכתבים ההלכתיים של הרמב"ם. וראו במיוחד ספריו של יעקב לוינגר ויעקב בלידשטיין בנושא הזה, יעקב לוינגר דרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם: מחקר על המיתודה של משנה תורה (תשכ"ה); יעקב לוינגר הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק (תשנ"ב); יעקב בלידשטיין עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם (תשמ"ג); יעקב בלידשטיין התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם (תשנ"ד); יעקב בלידשטיין סמכות ומרי בהלכת הרמב"ם: פירוש נרחב להלכות ממרים א-ד (תשס"ב).
- על השפעה פילוסופית ומדעית על ספרות הלכתית שנכתבה בדרום צרפת בימי הביניים ראו לדוגמה משה הלברטל בין תורה לחכמה: רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים

של ישראל תא-שמע, לא נחקרה כמעט לחלוטין ההשפעה הפילוסופית של מונחים ומושגים פילוסופיים ומדעיים על הספרות ההלכתית שנכתבה בספרד בתקופה זו.⁶⁸ מאמר זה בא לברוק שאלה זו בנוגע לכתביהם ההלכתיים של רח"ק וחוגו ובא למלא חלק מחלל מחקרי זה. בחלק הראשון של המאמר עסקנו בניתוח תשובה של ר' יוסף אלבו, בה מובאת עמדתו של רבו, ר' חסדאי קרשקש, בנוגע לאפשרות להקל במקרה של אישה קטלנית שבעלה מת כתוצאה ממגפה או בפרעות. רח"ק פוסק כי ניתן להקל ומסתייע בכך בתפיסות ומונחים השאובים מן העולם האסטרונומי. בחלק השני של המאמר הבאנו עוד שלוש דוגמאות של עירוב בין הלכה לבין פילוסופיה בכתביו ההלכתיים של רח"ק ותלמידו. השילוב של חומרים פילוסופיים-מדעיים בתשובתו של אלבו מייצג מאפיין כללי של הגישה ההלכתית של רח"ק וחוגו, וזאת ככל שאפשר לראות מהשרידים המעטים שנותרו מכתביהם ההלכתיים. חשוב לציין שאף על פי שרק שרידים בודדים של כתיבה הלכתית של רח"ק ובני חוגו שרדו (מלבד הכתיבה הענפה של ר' יוסף חביבא), כמעט כל מה שנותר בידינו מעיד על מוכנותם של אלו לשלב מושגים ורעיונות פילוסופיים ומדעיים אל תוך דיוניהם ההלכתיים. מאפיין זה של פעילות רח"ק בשדה ההלכתי מפתיע מאוד בהתחשב בעובדה שהגותו מתוארת בדרך כלל כאנטי-רציונלית. רח"ק, בספרו אור השם, תוקף את עמדותיהם הפילוסופיות של אריסטו, הרמב"ם ורלב"ג. אולם גם עיסוקו בתחומים אחרים (כמו דרשנות ופולמוס אנטי-נוצרי) מעיד על כך שהוא השתמש בכלים פילוסופיים בצורה נרחבת הרבה יותר מקודמיו.⁶⁹ אם כן ראוי להעריך מחדש עד כמה הכינוי "אנטי-רציונלי" מתאים עבור מפעלו של ר' חסדאי קרשקש וכתביו ההלכתיים מראים לנו שרח"ק ראה בפילוסופיה כלי חשוב ומוערך.

- בפרובנס (1999):** פנחס רות "דגים, מנהגים ופילוסופיה: פולמוס הלכתי בפרובנס במאה הארבע עשרה" **פעמים** 153 43-85 (2017); Pinchas Roth, *Asking Questions: Rabbis and Philosophers in Medieval Provence*, 67 JOURNAL OF JEWISH STUDIES 1-14 (2016).
- 68 ישראל תא-שמע "שיקולים פילוסופיים", לעיל ה"ש 31, בעמ' 99-110. נוסף על כך, אבירם רביצקי מצביע על דוגמה אחת של השפעה פילוסופית על הכתיבה ההלכתית של ר' יוסף הלוי אבן מיגש (רביצקי **לוגיקה**, לעיל ה"ש 54, בעמ' 306-307). אברהם רוזנטל הצביע על האפשרות שר' שלמה בן אברהם אדרת, אשר נחשב למבקר של הפילוסופיה, השתמש במינוח פילוסופי בפירושו למסכת עבודה זרה (ראו ביקורת שכתב על חידושי הרשב"א לעבודה זרה, מהדורת זקס-קלכהים שהופיעה בקריית ספר מב 133, הערה 5 (1966-1967)). יש גם את הדוגמה של שימושו של הרא"ש בחוכמת האסטרונומיה כדי לפרש את הלכות קידוש החודש (ראו Yehuda Galinsky, *An Ashkenazic Rabbi Encounters Sephardic Culture: R. Asher b. Jehiel's Attitude Towards Philosophy and Science*, 8 SIMON (DUBNOW YEARBOOK 191, 204-208 (2009)).
- 69 אני מפרט יותר בקשר לנקודה הזאת במאמרי, וראו אקרמן זרחה ואקווינס, לעיל ה"ש 69-71.

